

Е. П. Петровський

Одеський обласний відділ народної освіти в період масових репресій 1930-х років: невідомі сторінки історії

У 1920-1930-х роках в Радянському Союзі відбувалося формування та становлення нової моделі шкільної освіти. Принципово іншими були й завдання, які ставилися перед радянською школою. Вона мусила стати масовою і виховувати відданих партії і владі представників нового покоління. Відокремлення школи від релігії та її подальша атеїзація були одним з першочергових завдань. Влада бачила в освіті надзвичайно широкі можливості впливу на людей, формування їхнього світогляду і переконання у правильності обраного СРСР шляху розвитку. Ще в листопаді 1921 року ЦК РКП(б) видав циркуляр «Про зв'язок партійних організацій з органами народної освіти». Згідно з ним партійні органи мали звернути особливу увагу на відділи народної освіти та політпросвіти. Передбачалося висунути для завідування відділами народної освіти відповідальних комуністів, заслуховувати доповіді про їх роботу на пленарних засіданнях, а всі основні заходи по освіті проводити через партійні обговорення¹. Кількість педагогічних працівників, що залишилась від старого ладу не влаштувала владу ні кількістю, ні своїм світоглядом. Поступово створювався новий тип викладачів, здатних сприймати й проводити політику партії й уряду. Система освіти все більше пролетаризувалась та політизувалась. Вчителі, які могли внести в школу антирадянські ідеї, різними методами й формами тиску витісняли з освіти. «Чистки» і репресії педпрацівників відбувались у 1920-х і, особливо, у 1930-х роках. Поряд з ліквідацією рядового вчительства, жертвами політичних репресій стали працівники обласних та районних відділів народної освіти, в тому числі і Одеський ОблВНО. 1937-1938 роки стали абсолютним піком у процесі нищення власних педагогічних кадрів.

Історіографія даної теми досить широка, хоча предметом спеціального дослідження робота Одеського обласного відділу народної освіти ще не

виступала. Перші праці присв'ячені проблемам масових репресій серед освітян з'явилися лише на початку 1990-х років². Серед робіт узагальнюючого характеру з історії української інтелігенції, де обов'язковим аспектом виступає розгляд репресивної політики держави у сфері освіти, варто назвати дослідження Г. В. Касьянова «Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років: соціальний портрет та історична доля» і колективну роботу «Нариси історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст.)»³. Загальні праці, присвячені масовим репресіям держави проти свого населення також не обминають дану тему, хоча й розглядають її поверхово, у масштабах держави або регіону⁴. Існують публікації у науково-періодичних виданнях, які висвітлюють певні аспекти напрямків освітянської політики держави⁵ або ж присвячені діячам відділів народної освіти, що її втілювали⁶. В Одеській та Миколаївській областях зроблено спробу біографічного видання узагальнюючих даних про репресованих вчителів⁷. Проте слушно зауважити, що праця Д. М. Ключенко та Л. І. Фурсенко щодо репресованих освітян Одещини має далеко не повний перелік жертв репресій та певні неточності.

Джерельною базою по вивченню репресивних дій влади щодо працівників ОблВНО виступають передусім матеріали архівно-слідчих справ, які знаходяться в архіві Управління Служби безпеки України в Одеській області. На протязі 1937-1938 років майже весь склад працівників Одеського облнаробразу був оновлений, а на деяких посадах люди змінювалися по декілька разів. Значну кількість з них як «ворогів народу», «шкідників» чи «шпигунів» арештували органи НКВС. Допомагають зрозуміти реальний стан справ того часу та розібратися у складній ситуації матеріали Державного архіву Одеської області. Джерелом певного виду стають і публікації місцевих газет, хоча вони майже завжди містили огульну критику і слугували «сигналом до дії» органам НКВС.

Втілюючи в життя політику партії щодо розвитку освіти, відображену в рішеннях Народного комісаріату освіти та директивах Одеського обкому КП(б)У, відділи народної освіти постійно нагромаджували потенціал і

виконували прийняті рішення. 1930-ті роки можна назвати часом становлення моделі школи, яка стала визначальною на подальші десятиліття. Основними досягненнями стало охоплення освітою майже всіх дітей шкільного віку, поширення навчання серед дорослих для ліквідації їх неписьменності, побудова нових приміщень для шкіл, розробка відповідних програм для предметів, введення у школі перевідних іспитів та ін. На протязі 1930-х років в Одеській області постійно зростає мережа шкіл та контингент учнів у них. Якщо у 1936/1937 навчальному році їх було 1665 (початкових, неповно-середніх та середніх шкіл) з 315219 учнями, то вже наступного 1937/1938 навчального року – 1684 з 323304 учнями⁸. Загальна кількість шкіл у 1937 році, рахуючи одно та двохкомплектні, школи селянської молоді, робітничі факультети та школи фабрично-заводського учнівства, складала 3025⁹. Поліетнічний склад населення Одеської області (понад 60 національностей) став причиною існування тут значної кількості шкіл нацменшин: німецьких, єврейських, болгарських, молдавських, грецьких та ін. Багато шкіл вважалися змішаного типу.

Для працівників Одеського відділу народної освіти завжди вистачало роботи. Будівництво нових шкіл, їх обладнання та переведення туди учнів; постійна нестача вчительських кадрів, підручників і приладдя; переатестації вчителів та підвищення їх кваліфікації; слідкування за політичною, атеїстичною та виховною роботою в школах; створення умов для нових педкадрів, увага до шкіл трудпоселенців, дитбудинків та приймальників НКВС; виконання рішень партії про проведення «чисток» серед освітян – ось лише невеликий перелік завдань, які мусило виконувати і контролювати ОблВНО.

Постійною проблемою була нестача вчительських кадрів, особливо істориків. У 1937 році Одеська область отримала 927 випускників педагогічних закладів. З 116 випускників історичного факультету Одеського держуніверситету, залишали для роботи в області 76, та ще 20 випускників педінституту. Проте навіть після цього в школах бракувало 202 вчителів історії¹⁰. Значна кількість документів свідчить про складні побутові умови вчителів,

особливо сільських. Так, вчителі шкіл трудпоселків бавовного радгоспу № 2 Каховського району написали скаргу на ім'я керівників України та Узбекистана про жахливі умови проживання в неопалюваних будинках, які були змушені залишати вночі, шукаючи притулку у сусідів, відсутність гасу, продуктів харчування. Діти цих шкіл також залишали свої гуртожитки¹¹. Можливо, однією з причин такого стану стали певні недоліки у роботі обласного відділу народної освіти, проте основним слід вважати політику держави в цій галузі, коли постійним було явище переведення педпрацівників з одного місця роботи на інше, а про забезпечення належних умов життя не піклувались. Всі негаразди намагалися перекинути на плечі інших, знайти винних і покарати їх. Репресивна політика держави з її параноїдальним пошуком «шкідників» та «ворогів народу» лише сприяла цьому. 1937-1938 роки, втративши будь-яку логіку пояснень і розуміння, стали апогеєм у процесі нищення педкадрів поряд з іншими категоріями населення.

Репресивна система знищила майже всіх керівників Одеського обласного відділу народної освіти, які очолювали його у 1930-х роках. Першими серед них були Іван Всеволодович Пельовін, Тихон Митрофанович Внуков (колишній ректор Інституту народної освіти у 1926-1930 рр.) та Павло Адамович Невідомий (колишній аспірант і секретар партосередку інституту філософії Всеукраїнської Асоціації Марксистсько-Ленінських Інститутів (ВУАМЛІН)¹². І. В. Пельовін очолював окружний відділ народної освіти у 1929-1932 роках. Після створення Одеської області і відповідно обласного відділу народної освіти, його з посади зняли. 10 серпня 1937 року він був арештований органами НКВС в Донецьку. 30 вересня 1937 року І. В. Пельовіна засудили до розстрілу, який того ж дня виконали¹³.

У грудні 1933 року в системі ОблВНО провели «чистку» партосередку, в результаті якої виключили з партії та звільнили з посади багатьох керівників. Це були, зокрема, завідуючий Внуков, його заступник Гудзь, методист Івасевич, керівник спілки Робос Солтус, секретар партосередку Гінсбург¹⁴. В подальшому

їх поновили в партії і перевели на інше місце роботи. Т. М. Внуков працював завідуючим відділу культури і пропаганди Одеського міського партії, в останній час директором Одеського історико-археологічного музею. 26 червня 1937 року Управлінням НКВС по Одеській області він арештований як «учасник контрреволюційної правої організації, що збирала сили для боротьби з керівництвом ВКП(б)». Пов'язавши його дії з колишнім головою облпрофради, а на момент арешту секретарем Одеського облвиконкому Спиридоном Івановичем Погребним, Військова колегія Верховного Суду СРСР під час виїзної сесії в Одесі 23 вересня 1937 року засудила Т. М. Внукова до розстрілу з конфіскацією особисто належного майна¹⁵. Рішення виконали вже наступного дня.

У квітні 1934 року Одеський обком КП(б)У на посаду завідуючого ОблВНО призначив Павла Адамовича Невідомого. 4 грудня 1934 року його виключили з партії, а 26 січня 1935 року під час поїздки до Києва з питання поновлення арештували як «активного учасника контрреволюційної троцькістської організації»¹⁶. Секретно-політичний відділ НКВС УРСР поряд з «учасниками» організації А. А. Бервицьким, Е. А. Штейнбергом та Я. С. Блудовим репресував і колишнього секретаря партосередку науководослідницького інституту філософії П. А. Невідомого. Слідчі зазначали також його тісний зв'язок з викладачами цього закладу Юринцем, Степовим, Логвиним та аспірантами. 16 червня 1935 року Особлива нарада при Наркомі внутрішніх справ СРСР постановила ув'язнити завідуючого Одеським ОблВНО до виправно-трудова таборів терміном на 5 років. Після перебування в Ухтоїжемтаборі НКВС та Воркуто-Печорському ВТТ, Павло Адамович 25 січня 1940 року виїхав до м. Радомишля Київської області. Там працював кочегаром парового котла на деревообробному комбінаті. У липні 1941 р. пішов на фронт, де загинув у жовтні 1944 року.

На початку 1935 року завідуючим Одеського ОблВНО став Іван Савич Ісаєв. До цього він працював секретарем Гросулівського РПК і був переведений для виправлення недоліків роботи попереднього керівництва. Новий завідуючий

перш за все прагнув підняти роботу шкіл та органів народної освіти. На цей період припадає прийняття Раднаркомом УРСР та ЦК КП(б)У низки надзвичайно важливих для зростання радянської школи постанов. Відбувалося становлення середньої школи, впорядкування навчальних планів і програм, велася боротьба з «педологічними викривленнями» (після 1936 року «науку про дитину» в СРСР визнали шкідливою і вона на довгий час зникла)¹⁷. В області здійснювали грандіозне будівництво нових шкіл і охоплення навчанням всіх дітей шкільного віку. Для виконання поставленої мети були мобілізовані маси працівників освіти, ОблВНО, МіськВНО та інші установи. Лише в Одесі вдалося побудувати, обладнати та ввести в експлуатацію 34 нові школи¹⁸. Наприкінці 1936 року Івана Савича Ісаєва перевели на посаду редактора газети «Чорноморська Комуна».

Новим завідувачим Одеського ОблВНО призначили Захара Семеновича Фіалковського, члена партії з 1919 року. За свою кар'єру він працював на високих керівних посадах в Кременчузі, Полтаві, Харкові, Києві, Одесі. Захар Семенович продовжив справу попередника у сфері укріплення і розбудови системи освіти. Проте початок масових репресій вніс розлад у роботу органів народної освіти, спричинив хаос та знищив велику кількість їх працівників.

На лютнево-березневому (1937 р.) пленумі ЦК ВКП(б) Й. Сталін знову порушив тему злочинності, пов'язавши з нею ідею посилення класової боротьби в процесі просування до соціалізму. 18 березня 1937 року на зборах Одеського обласного активу всі постанови Центрального комітету були схвалені, що поклало початок вакханалії репресій у регіоні¹⁹. Органи НКВС почали «громити» Одеський обком КП(б)У, міськком КП(б)У, райкоми Одеси та області, Облвиконком, Облземуправління, Міськкрасу, ОблВНО, Облздраввідділ, Одеську залізницю, Облуправління у справах мистецтва та інші установи і організації. Часто знищувались майже всі працівники їх відділів. Викликали до Москви і заарештували першого секретаря Одеського обкому партії Євгена Іллча Вегера. Його звинуватили за статтями 58-6, 58-7, 58-8 і 58-11 КК РСФСР у

тому, що «з 1935 року є активним учасником антирадянської терористичної і шпигунсько-шкідницької організації правих, яка діяла в Одеській області, особисто залучив до цієї організації понад 10 чоловік, за допомогою яких проводив шкідництво в промисловості та сільському господарстві області»²⁰. Звичайно, співучасниками міфічної організації стали керівники названих держустанов міста і області, арешт яких поклав початок ланцюговій реакції нищення «айсбергу керівників», починаючи з його вершини. Кількість арештів збільшувалась у геометричній прогресії, сіючи паніку і страх серед людей. Їм передувала розробка по агентурній лінії, накопичення маси доносів і скарг в органах НКВС, шельмування по партійній лінії, погромні статті у пресі.

Більшість намагалися боротися з брехнею, зверталися до вищих інстанцій, виступали на зібраннях, доводили свою невинність, спростовували наклепи, але вдіяти нічого не могли. Маховик репресій набирал обертів і щодня забирав нові жертви. Дехто не витримував несправедливих звинувачень і через безвихідь ситуації прагнув своєю смертю довести невинність, залишитися за життя чесним, не потрапити до лабет органів НКВС. Так, покінчив життя самогубством разом з дружиною заступник голови Облвиконкому Самуїл Абрамович Карга. У передсмертній записці він пояснював свій вчинок зведеним на нього брехливим звинуваченням, необ'єктивністю розгляду його матеріалів і неможливістю довести свою невинність в умовах що склалися. Не маючи змоги перенести політичної ганьби і морального знищення, він вирішив померти сам як чесна людина, оскільки боротьба безглузда²¹.

Подібна ситуація склалася і з завідувачим ОблВНО З. С. Фіалковським. 7 червня 1937 року він зник з міста, а наступного дня через його канцелярію було отримано два листа, адресованих в Одеський обком партії Вегеру і в УНКВС слідчому Калюжному. Перший з них мав кілька рядків: «Тов. Вегер! Я втратив політичну довіру. Жити без неї неможливо. Ви мене не знаєте, але ворогом я ніколи не був. Дуже прошу Вас, якщо це можливо, допомогти моєму синові Рему і дружині. З. Фіалковський»²². У другому листі Захар Семенович доводив свою

невинність перед партією і відданість їй. Матеріали архівної справи-формуляру свідчать, що арешт завідуючого ОблВНО мав відбутися найближчим часом. Його труп знайшли 9 липня 1937 року в полі поблизу с. Свердлово Благоївського (нині Комінтернівського) району. Поруч лежав пістолет системи «Маузер», яким і було вчинене самогубство²³.

12 липня 1937 року заарештували колишнього завідуючого ОблВНО Івана Савича Ісаєва. Понад півроку він вже працював відповідальним редактором газети «Чорноморська Комуна», проте жодного звинувачення щодо цього не висунули і, навіть, не згадували про роботу в редакції. Можливо, слідчі просто вирішили замінити ним З. С. Фіалковського, якого не встигли репресувати. Натомість, арештовуючи представників колективу «Чорноморської Комуни», на чолі «шкідництва» поставили попереднього редактора Єфима Соломоновича Дубова. За однією справою з І. С. Ісаєвим були заарештовані завідуючий сектором середніх шкіл ОблВНО Наум Сергійович Каневський (29.07.1937) та завідуючий сектором політпросвіти ОблВНО Олексій Павлович Вірський (20.08.1937).

Самогубство З. С. Фіалковського та арешт І. С. Ісаєва стали причиною засідання закритого партійного зібрання ОблВНО, Облколбуду і Ворошилівського РайВНО, яке відбулося 20 липня 1937 року і офіційно було присвячене підсумкам червневого пленуму ЦК ВКП(б)²⁴. Проте головним стало обговорення ситуації в органах наросвіти. Складається враження, що його учасники перекидають з рук в руки вогняну кулю, намагаючись уникнути звинувачень на свою адресу, прагнуть всіляко виправдатись, звинуватити інших. Вони вимагають перевірити діяльність підозрілих, з'ясувати їх стосунки з арештованими. Зростає загальна недовіра і страх. Натомість впевненість і, зрештою, правда про справжній стан речей втрачаються. Заступнику завідуючого ОблВНО Йосипу Рувиновичу Брусиловському закидали те, що працював разом з Фіалковським та Ісаєвим і не викрив їх. Одразу після

зникнення З. С. Фіалковського його призначили тимчасово виконуючим обов'язки завідуючого ОблВНО, а 3 серпня 1937 року також арештували.

Паралельно відбувалися арешти й інших працівників відділів народної освіти. 7 липня арештували завідуючого МіськВНО М. Т. Переяслова, 24 липня – першого заступника завідуючого ОблВНО С. І. Приходько, 11 серпня – завідуючого шкільним відділом МіськВНО С. Р. Сухого, 18 серпня – інспектора кадрів ОблВНО К. М. Файнберг, 29 вересня – завідувачку сектором початкової школи ОблВНО В. К. Лянну та секретаря методкабінету ОблВНО О. Я. Чебанюк. Багатьох інших працівників звільнили з роботи, частину пізніше репресували. Декого арештовували вже на новому місці роботи, але притягали до відповідальності за попередні «злочини».

Прізвище Миколи Тимофійовича Переяслова згадав у «Довідці про політичний стан в німецьких національних районах Одеської області» (вересень 1937 р.) начальник УНКВС по Одеській області М. Федоров²⁵. Зазначалося, що після викриття його як шпигуна на посаді секретаря Карл-Лібкнехтівського РПК керівники області Вегер і Голуб замість виключення з лав партії, перевели Переяслова на посаду завідуючого облнаробразом. Помітними тут є намагання органів НКВС підвищити значення своєї роботи, оскільки у 1936 році М. Т. Переяслова перевели на посаду завідуючого МіськВНО і ОблВНО він ніколи не очолював²⁶. Підтверджує дану думку, зокрема, і названий М. Федоровим як колишній завідуючий облнаробразом В. Д. Брандт. Насправді, Володимир Давидович працював директором німецької середньої школи № 38, яку створили на території німецької кірхи, поблизу з консульством. Школу проголосили «розсадником контрреволюційних дій» та репресували її керівництво²⁷.

25 червня 1937 року на роботу до ОблВНО перевели секретаря Піщано-Бридського РПК Назара Прокофійовича Коваленка²⁸. Після арешту Й. Р. Брусиловського він призначений новим завідуючим ОблВНО. Його заступником став І. Д. Ігнатенко, який і виконував основну масу роботи, оскільки завідуючий постійно перебував в поїздках та на зібраннях. Саме в цей час розгорнуто масову

боротьбу проти «ворогів народу» в системі народної освіти. По Одесі і області звільняють велику кількість вчителів, директорів шкіл і їх заступників. Міський відділ народної освіти склав навіть список знятого з роботи педскладу, який мав 112 прізвищ. Крім місця роботи і посади, вказувались причини звільнення. Серед них, зокрема: арешт органами НКВС; є дружиною арештованого; має зв'язок з родичами закордоном; підтримує ворогів; соціально ворожий; має репресованих родичів; фізично впливав на учнів; колишній офіцер; наявність компрометуючих матеріалів; ставленник ворогів; антирадянські виступи; виключення з партії; неблагонадійний²⁹. За подіями в ОблВНО активно стежила преса. У низці газетних публікацій називалися «вороги народу», наводилися приклади їх «злочинів», вимагалось швидше очистити відділ освіти та ліквідувати наслідки «шкідництва»³⁰.

До органів НКВС надходила маса доносів від працівників освіти, невдоволених місцем роботи, керівництвом, колегами або тих, хто прагнув відвести від себе підозри. Саме з такою метою був написаний 28 липня 1937 року подібний донос Й. С. Полтораком. На 10 аркушах він навів безліч прикладів ніби-то шкідницьких вчинків з боку керівництва, наводив статистичні дані, розповідав про зв'язки між «ворогами народу». Начальник Одеського обласного Управління у справах літератури та видавництва (Облліту) Йосип Соломонович, 27 лютого 1937 року був виключений з лав партії і звільнений з посади. Його звинуватили у привласненні коштів держави та власних співробітників, отриманні грошей за книжки, яких він не рецензував. Слідство у даній справі затягнулося майже на три роки, а органи НКВС у час масових репресій внесли у нього свої корективи. До 28 серпня Й. С. Полторак працював плановиком ОблВНО, далі (до арешту 9 грудня 1937 року) техніком-конструктором Союзу оргобліку. Він є автором низки доносів в Обком КП(б)У, редакції газет, слідчому парткомісії, органи НКВС та інші організації і установи. Це були спроби відвести від себе підозри і через звинувачення інших довести свою невинність. Після арешту слідчі спробували зробити Й. С. Полторака

причетним до «контрреволюційної право-троцькістської терористичної організації», проте на суді він відмовився від свого зізнання, зазначивши, що до нього застосовували фізичні методи тиску. Тричі відбувалися судові засідання і лише 26 жовтня 1939 року судова колегія по кримінальним справам Одеського обласного суду виправдала його за відсутністю складу злочину³¹.

Подібна ситуація сталася і з завідувачою сектором дошкільного виховання ОблВНО та одночасно головою місцевого комітету Степанидою Миронівною Іржовою. Через маніакальне бачення навколо себе ворогів, постійні скарги і доноси, її на 10 днів помістили до психіатричної лікарні. Після повернення звідти, вона ще активніше продовжила свою справу. За свідченням С. М. Іржової, наприкінці 1939 року за непримириме ставлення до оточуючих та масове писання доносів її виключили з партії, а в 1940 році засудили на 2 роки позбавлення волі за зведення наклепів на окремих працівників ОблВНО (Гінсбург, Подольська, Полторак, Михайлющенко, Друбич) та подання до парткомісії матеріалів компрометуючого характеру³².

Органи НКВС часто співпрацювали з тими установами, де проводились арешти. Вони змушували створювати на місцях своєрідні експертні комісії для перевірки наслідків шкідництва і оформлювати це у вигляді актів. Часто на чолі таких комісій ставили новопризначених керівників, наступники репресованих, які прагнули довести «на ділі» правильність свого підвищення. У серпні 1937 року таку комісію створили і в ОблВНО для перевірки роботи попереднього керівництва І. С. Ісаєва, Й. Р. Брусиловського, Н. С. Каневського, О. П. Вірського, С. І. Приходько, К. М. Файнберг, Т. М. Внукова. 31 серпня датовано складений відповідний «Акт експертної комісії Одеського облвідділу НКВС». На одних екземплярах стоять підписи Коваленка, Ігнатенка та Воробйової, на інших останню замінює прізвище Чапкіса³³. У цьому «документі» досить детально розписувалося «шкідництво» на різних напрямках освітянської політики. Слідчі активно використовували даний акт у звинуваченнях проти арештованих.

Особливий наголос робився на «шкідництві» в області національної політики, шкільного будівництва і політпросвітроботи. Зазначалося, що І. С. Ісаєв, будучи завідувачим ОблВНО, забороняв розмовляти працівникам на будь-якій мові крім української, натомість Й. Р. Брусиловський в апараті МіськВНО не допускав на керівні посади українські кадри. В «Акті ...» приводилися численні випадки неправильної комплектації національних шкіл представниками інших національностей чи ворогами, вказувалося на високу неуспішність учнів в області, часті залишення на другий рік, закриття національних шкіл. Ворожою визнавалася і атестація вчителів, якою керували Т. Внуков, Н. Каневський, Й. Брусиловський. З перевірених педагогів області (окрім 4 районів) недопущеними до педагогічної роботи були 1053 чоловіка. З них – 278 комсомольців і 13 членів партії. Тих, хто мав педстаж до 5 років – 897 чоловік, і віком до 25 років – 749. Як підсумок зазначалося, що з школи вигнали радянський «молодняк», який не встиг набути формальних знань³⁴. Після арешту «винних» атестацію проводили ще раз. Загалом по 74 районам Одеської області атестації в першу чергу підлягали 9749 вчителів (не мали педагогічної освіти або вона була незакінчена). За даними держархіву на 15 квітня 1937 року атестацію провели в 67 районах (9004 вчителя), з яких 829 позбавили права працювати в школі. В другу чергу атестували вчителів з закінченою педагогічною освітою – 9092. Для цього було створено 9 атестаційних комісій³⁵. У 1957 році колишня заступник завідувачого відділом культури і пропаганди Одеського обкому КП(б)У Р. А. Ривкіна визнала, що «атестаційні комісії діяли правильно, не допускаючи до педагогічної роботи малограмотних людей, хоча вони перебували в комсомолі і партії»³⁶.

При Одеському ОблВНО існували десяти- і одномісячні курси підготовки та підвищення кваліфікації вчителів. До викладання на них активно залучались викладачі вищих навчальних закладів міста, зокрема Одеського державного університету. На десятимісячних курсах викладали: стародавню історію – професори Грен і Гордієвський; історію середніх віків – Меєрзон, потім Розенталь; історію України – Кучеренко, потім Погорілий³⁷. Не минули репресії

і працівників вказаних курсів (директор Литинський, завуч Бурштейн, викладачі Гордієвський, Погорілий, Циганенко, Пікман та ін.).

Вельми неординарною була ситуація з дитячими будинками в Одеській області. У 1935-1936 роках начальником Управління дитбудинків ОблВНО був Сергій Іванович Приходько (пізніше перший заступник завідуючого ОблВНО). Під його контролем організували такі дитбудинки: Михайлівський, Карл-Лібкнехтівський, Ново-Український № 2, Єлизаветградківський, Голованевський № 2, Доманівський, Кіровський № 15 і Одеський № 25. Наприкінці 1936 – початку 1937 рр. під керівництвом В. І. Серікова організували ще 6 дитбудинків: Березки (Кривоозерського району), Висунці (Херсонського району), Липовеньки (Голованівського району), Дубчанський (Савранського району), Снігурівський та у містах Первомайськ і Знам'янка. Опускаючи досить сумнівну інформацію з «Акту експертної комісії...» про шкідництво в цих закладах, зазначимо лише, що в провину керівництву ставилася організація зайвої кількості дошкільних дитбудинків. З шести організованих у 1936 році – 4 були дошкільними, 1 змішаний і 1 шкільний. У 1937 році ОблВНО опинилося в складній ситуації, оскільки не вистачало місць для прийому дітей шкільного віку від приймальників НКВС³⁸. Саме туди відправляли більшість дітей, чиї батьки були репресовані. 16-річну доньку колишнього голови Одеського облвиконкому П. Д. Бойка Олександрю арештували 27 жовтня 1937 року в одному з таких приймальників. 26 березня 1938 року Особлива нарада при НКВС СРСР винесла рішення ув'язнити її на 5 років до виправно-трудових таборів («антирадянськи налаштована, ініціатор голодування серед дітей репресованих, які знаходяться в ізоляторі. Висловлювала контрреволюційні погляди на радянську владу, грубиянила обслуговуючому персоналу»)³⁹.

З 23 по 28 вересня в Одесі відбувалися засідання виїзної сесії Військової колегії Верховного суду СРСР. До її складу входили: дивізійний військовий юрист А. М. Орлов (голова), бригадний військовий юрист А. Ф. Козловський, військовий юрист 1 рангу Ф. А. Климін та військовий юрист 1 рангу А. А.

Батнер (секретар). Даний орган засудив по першій категорії (розстріл) багатьох керівників та відповідальних працівників управлінь, організацій та установ Одеської області. 23 вересня серед працівників пов'язаних з ОблВНО засуджені до розстрілу: І. С. Ісаєв, Н. С. Каневський, С. І. Приходько, Й. Р. Брусиловський, Т. М. Внуков, М. Т. Переяслов, В. А. Сахно. 25 вересня – Г. Г. Ремпель, Є. В. Тульський. 28 вересня даний орган постановив розстріляти А. П. Вірського.

Завідуючому ОблВНО Н. П. Коваленку також не вдалося довго втриматися на цій посаді. Він теж став жертвою наклепів, доносів і звинувачень. В жовтні партійна організація почала перевіряти отримані матеріали про «шкідництво», що надійшли з Піщано-Брідського району, з'ясовувала службу Назара Прокофійовича в армії Колчака. Його дії перевіряла і спеціально створена комісія Одеського обкому КП(б)У. 5 листопада голова партійного зібрання парторганізації ОблВНО С. М. Іржова подала заяву в ЦК ВКП(б), наркомуну М. І. Єжову та в УНКВС по Одеській області. Вона звинувачувала Н. П. Коваленка у зв'язку з арештованими керівниками області, службі у Колчака, боротьбі з чесними комуністами, бездіяльність на посаді керівника ОблВНО, зокрема щодо ліквідації наслідків шкідництва попереднього керівництва⁴⁰. Зазначимо, що жодного факту і доказу злочинної діяльності наведено не було, а всі звинувачення мали загальний характер. 14 листопада 1937 року Н. П. Коваленка арештували як учасника «контрреволюційної право-троцькістської терористичної організації». Слідчі змусили його зізнатися у нескоєнних злочинах. Газета «Чорноморська Комуна» не оминула нагоди написати про «злочинну діяльність» колишнього секретаря РПК Коваленка та голову райвиконкому Мелешкова⁴¹. 28 грудня 1937 року на виїзній сесії Військова колегія Верховного суду СРСР у місті Києві прийняла рішення про розстріл завідуючого ОблВНО, який на підставі постанови ЦВК СРСР від 1 грудня 1934 року того ж дня виконали. Через 10 днів після арешту Н. П. Коваленка репресували його дружину. Олександра Михайлівна, як дружина «ворога

народу», отримала 8 років виправно-трудоих таборів. Двох неповнолітніх дітей передали до Горпальського дитбудинку в Суджанський район Курської області.

Отже, лише за один неповний рік змінилося 5 завідуючих Одеським обласним відділом народної освіти. Четверо з них стали жертвами репресивної системи. Після Н. П. Коваленка цю посаду посів його заступник Іван Демидович Ігнатенко. Хоча репресії серед працівників ОблВНО продовжилися, завідуючий залишався на своїй посаді до 1939 року і не був репресований⁴². 13 грудня 1937 року арештували завідуючого відділом школи і науки Одеського обкому КП(б)У І. Ф. Бучко. Його попередника на цій посаді В. А. Сахно репресували ще 11 квітня 1937 року. У 1938 році облнаробраз також зазнав значних кадрових втрат. Плинність працівників зумовлювалася не лише їх звільненням. 27 лютого 1938 року органи НКВС заарештували викладача школи для дорослих при ОблВНО Є. І. Поривайко, 1 червня – методиста ОблВНО Д. П. Решетнікова, 16 липня – лектора курсів Р. А. Пікмана, 17 липня – інспектора Г. С. Кононцеву та начальника відділу будівництва М. О. Кибальника, 18 липня – інструктора-методиста О. Ф. Пасічника. 17 липня 1938 року було репресовано і шістьох працівників Одеського обласного Управління у справах літератури та видавництва – Р. Г. Фріштадт, З. С. Підгорецьку, М. І. Коропотницького, В. М. Леві-Гурович, Ц. І. Ойгензіхт, Л. М. Вуліх. Щоправда їх, як і колишнього начальника Облліту Й. С. Полторака, звільнили в 1939 році.

Арешти багатьох працівників освіти викликали нерозуміння і здивування у їхніх знайомих та колег, декого обурювала така масовість невідомо звідки з'явившихся ворогів. Авторитет органів НКВС і страх перед ними не давали можливості замислюватись над злочинною політикою держави, яка під виглядом ліквідації «недобитків контрреволюції» знищувала тисячі безневинних громадян. Існувала думка про оточення Й. Сталіна та М. Єжова ворогами, які приховували від них правду про свавілля і беззаконня каральних органів. Тисячі листів надходили до Москви з проханням розібратися в ситуації, з'ясувати правду і встановити справедливість. Дружина І. С. Ісаєва Ксенія Прокофіївна Ісаєва сім

разів писала до Москви на ім'я Й. В. Сталіна і ще кілька листів М. І. Єжову. Безвихідь ситуації змусила її досить гнівно висловлюватись щодо дій влади. Вона зауважувала: «Скажіть, чим пояснити, що зараз тисячі людей виявилися троцькістами. Де вони взялися, на якій базі вони росли? ... зараз куди не кинься потрапиш на троцькіста. Кримінальникам, розтратникам, всім приклеюють марку «троцькіст». ... Ворогу прекрасно зрозуміло кого вони арештовують і очевидно радіють зі своїх успіхів, а окремим працівникам НКВС незрозуміло, як вони всіх огулом зараховують до ворогів, не в змозі розрізнити білого від чорного»⁴³. 21 червня 1938 року рішенням Особливої наради при НКВС СРСР К. П. Ісаєву-Лазареву заслали до ВТТ терміном на 5 років. У звинуваченні зазначили, що вона «є дружиною активного учасника антирадянської правотроцькістської терористичної групи. Після арешту чоловіка неодноразово писала листи і скарги на адресу партійних і радянських органів про незаконне засудження чоловіка, де в різкій антирадянській формі оббрівувала радянську дійсність і органи НКВС»⁴⁴. Винною на слідстві вона себе не визнала, а жодного свідка у справі допитано не було. Органи НКВС репресували й інших дружин керівників ОблВНО. Зокрема, Анастасію Внукову, Марію Приходько, Таїсію Вірську, Раїсу Байтальську, Броніславу Тульську та інших.

У 1938 році освітяни опинилися перед складною проблемою – ліквідацією шкіл національних меншостей. Відповідальний інструктор Одеського обкому КП(б)У Пойченко повідомляв секретареві обкому Кондакову: «Шкідництво в народній освіті знайшло вияв у штучному насадженні в області великої кількості особливих національних шкіл, спрямованих на відрив дітей національних меншин від радянської дійсності, від комуністичного виховання, на перетворення національних шкіл в базу для буржуазно-націоналістичного і антирадянського впливу на дітей»⁴⁵. У рішенні бюро Одеського міськкому КП(б)У від 29 квітня 1938 року «Про реорганізацію нацменшкіл м. Одеси» зазначалося, що грецька школа № 46 знаходиться на території грецької церкви, де проводиться контрреволюційна робота, яка має вплив на школу. Хоча вона

мала лише 7 класів з 48 учнями, тут було виявлено 4 «ворога народу» з педагогічного складу та репресовано 70 % батьків учнів школи⁴⁶.

Німецькі, болгарські, польські, грецькі та інші школи Одеської області реорганізовувались в школи звичайного типу з викладанням українською та російською мовами. Влада прикривалася заявами від батьків про труднощі для їх дітей у подальшому навчанні через незнання української та російської мови. Насправді, ліквідація національних шкіл проводилася без будь-якої роз'яснювальної роботи, поспіхом, без матеріального і технічного забезпечення навчального процесу. На 1 вересня 1938 року для реорганізованих шкіл колишнього Благоївського болгарського національного району потрібно було завезти 12896 підручників російською мовою, але завезли лише 5309⁴⁷. Подібна ситуація була в усіх районах.

Більшість вчителів національних шкіл переводилися на інше місце роботи, проходили перекваліфікацію, частина звільнялася за неможливістю подальшого використання або ж ставала предметом зацікавленості органів НКВС. Абсурдною є ситуація викладена в доповідній записці відділу шкіл і науки Одеського обкому КП(б)У. В Мостівському районі реорганізували 8 шкіл – 7 німецьких (в російські) і 1 молдавську (в українську). Вчителів німецьких шкіл перевели в інші райони, а замість них ОблВНО прислав 13 вчителів-болгар, які закінчили болгарський сектор педінституту. Вони не володіли правильно російською мовою, а німецької не знали взагалі. Учні і педагоги не розуміли один одного, що свідчить про «якісний» результат таких дій влади⁴⁸. Подібні ситуації були не поодинокими. Постійна нестача вчительських кадрів значно посилювалася через репресії, а ситуація на місцях кардинально змінювалася так часто, що відділ освіти не встигав за нею стежити. Після 1938 року в офіційних документах про забезпечення освітянських потреб національних меншин в СРСР, як і про них самих вже не йшлося.

Лише в середині 1950-х років на справи колишніх «контрреволюціонерів», «троцькістів», «шкідників» в системі освіти почали дивитись по іншому. Всі

вони були переглянуті після проведення додаткової перевірки матеріалів. При цьому при розслідуванні, залучалося багато свідків тих часів, колег по роботі, знайомих, які зі зміною історичної епохи давали інші відомості про репресованих. Хоча варто зазначити, що дехто не змінив своєї думки і не відмовився від свідчень 1937-1938 років. Реабілітаційні матеріали допомагають відновити певні моменти діяльності обласного відділу народної освіти, з'ясувати суперечності та доповнити інформацію відому з документів слідства 1937-1938 років. Так, колишній заступник завідуючого відділом культурно-просвітницької роботи Обкому КП(б)У В. М. Ляного Ревека Абрамівна Ривкіна в 1957 році розповіла як складались подібні «Акти експертних комісій». За її словами: «Обкомом партії виділялися товариші, які знайомились в НКВС з показаннями арештованих, що визнали себе винними в належності до контрреволюційної організації і в своїй шкідницькій діяльності. Саме на основі таких свідчень і складались подібні акти»⁴⁹. Якщо складений документ не влаштував слідчих, то його рвали на очах у авторів і змушували складати новий. Інший свідок М. Д. Маркіна зазначила, що в «Акті ...» вказана велика кількість даних, проте в 1937 році ніхто до неї як до завідуючої групою статистики ОблВНО не звертався і невідомо звідки вони взяті⁵⁰. Зазначимо, що слідчі старанно вибирали їх з великої кількості доносів, агентурних матеріалів та газетних публікацій, навіть тих, де працівники ОблВНО звітували про свою роботу. Всі свідки стверджували, що не пам'ятають щоб в облнаробразі коли-небудь працювала завідуючою сектором кадрів Є. П. Воробйова, чие прізвище значиться на «Акті ...». Навіть працівники сектору кадрів заперечували це. Тож роль цієї людини в процесі репресій серед працівників ОблВНО ще залишається нез'ясованою.

На протязі другої половини 1950-х років Військова колегія Верховного суду СРСР реабілітувала за відсутністю складу злочину всіх працівників Одеського обласного відділу народної освіти. Орган, який кількома десятиліттями раніше засудив їх до розстрілу, визнав, що в діях репресованих відсутній склад злочину.

Отже, розвиток освіти в 1930-х роках мав суперечливий характер. Він був відображенням політики радянської влади спрямованої на утвердження тоталітарних методів управління державою. Реформи школи мали надзвичайно велике значення, проте найефективнішим способом досягнення мети радянська влада вважала засоби примусу, чільне місце серед яких займав терор. Нищення керівників органів народної освіти відбувалося паралельно з репресіями проти всіх працівників цієї сфери. До тисяч репресованих потрапила значна кількість завідуючих районними відділами народної освіти, директорів шкіл, завідуючих учбовими частинами, простих вчителів та обслуговуючого персоналу. Часто мали місце і арешти учнів. Неможливо підрахувати збитки, завдані масовими репресіями системі освіти у цей час. Радянська держава за допомогою каральних органів знищила значний пласт своєї інтелектуальної еліти. Відбулося нівелювання свідомості людей у масовому масштабі та знищення національних рис народів України, що давалося взнаки на протязі ще не одного десятиліття.

¹ Народное образование в СССР. Сборник документов (1917-1973 гг.). – М., 1974. – С. 20.

² Манаев В. Классовый враг проникает в школу // Народное образование. – 1990. – № 2. – С. 142-144.

³ Касьянов Г. В. Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років: соціальний портрет та історична доля. – К., 1992; Нариси історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст.) У 3-х книгах. – К., 1994.

⁴ Шитюк М. М. Масові репресії проти населення Півдня України в 20-50-ті роки ХХ століття – К., 2000.

⁵ Славута Г. Антираелігійна політика радянської держави в галузі народної освіти у 20-30-х рр. // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КДБ. – 1998. – № 1/2 (6/7); Михайлуца М., Бурундукова М. Сталінщина: Розвал національних шкіл Одещини (1937-1938 рр.) // Розбудова держави. – 1994. – № 6. – С. 45-47.

⁶ Шитюк М. М. Перша завідуюча обласним відділом освіти. Повернуті з забуття // Вересень. – 1996. – № 2.

⁷ Журецький Я. І., Шитюк М. М. Освітяни Миколаївщини – жертви репресій сталінізму – Миколаїв, 1994; Ключенко Д. М., Фурсенко Л. І. Освітяни Одещини – жертви репресій тоталітаризму – Одеса, 1995.

⁸ Державний архів Одеської області (ДАОО). – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 1392. – Арк. 53.

⁹ Там само. – Спр. 1236. – Арк. 5; Каневський Н. Народна освіта в третій п'ятирічці // Чорноморська Комуна. – 1937. – 27 травня. – С. 3; Новий навчальний рік // Чорноморська Комуна. – 1937. – 1 вересня. – С. 1.

¹⁰ ДАОО. – Ф. 11. – Оп. – Спр. 1234. – Арк. 23.

¹¹ Там само. – Арк. 19.

- ¹² Внуков Т. Цілком підготуватися до навчального року // Чорноморська Комуна. – 1933. – 2 серпня. – С. 2; Невідомий П. А. Наполегливо боротися за високу якість радянської школи // Чорноморська Комуна. – 1934. – 14 листопада. – С. 2.
- ¹³ Архів УСБУ в Одеській області. – Фонд П (припинених справ). – Спр. 5503-п. – Арк. 65. Справа І. В. Пельовіна в одеському архіві УСБУ відсутня. Посилання подається на справу І. І. Погорілого, де є оглядова довідка по справі І. В. Пельовіна.
- ¹⁴ Комаров Л. Прогледіли роботу класового ворога (На чистці партосередку облнаросвіти) // Чорноморська Комуна. – 1933. – 8 грудня. – С. 3.
- ¹⁵ Архів УСБУ в Одеській області. – Фонд П. – Спр. 9161-п. – Арк. 70.
- ¹⁶ Там само. – Спр. 13732-п. – Арк. 4.
- ¹⁷ Історія педагогіки / За ред. М. В. Левківського, О. А. Дубасенюк. – Житомир, 1999. – С. 279.
- ¹⁸ Архів УСБУ в Одеській області. – Ф. П. – Спр. 7131-п. – Т. 4. – Арк. 30.
- ¹⁹ ДАОО. – Ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 342. – Арк. 17.
- ²⁰ Архівно-слідча справа Є.І. Вегера знаходиться в Москві. Посилання подаються на оглядову довідку по його справі, що знаходиться в багатьох архівно-слідчих справах архіву УСБУ в Одеській області. Наприклад: Спр. 10230-п. – Арк. 69-70.
- ²¹ Архів УСБУ в Одеській області. – Ф. П. – Спр. 10230-п. – Арк. 75.
- ²² Там само. – Спр. 5194-п. – Арк. 69.
- ²³ Там само. – Арк. 70-71.
- ²⁴ ДАОО. – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 1234. – Арк. 35-51.
- ²⁵ Німці в Україні 20-30-ті рр. ХХ ст.: Збірник документів державних архівів України / Упоряд. Яковлева Л. В. та ін. – К.: ІУ, 1994. – С. 198.
- ²⁶ Архів УСБУ в Одеській області. – Ф. П. – Спр. 10230-п.
- ²⁷ Там само. – Спр. 9723-п; ДАОО. – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 1391. – Арк. 4.
- ²⁸ Архів УСБУ в Одеській області. – Ф. П. – Спр. 6931-п. – Арк. 53.
- ²⁹ ДАОО. – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 1237. – Арк. 125-126.
- ³⁰ Ф. Р. ОблВНО ще не очищений від ворогів народу – буржуазних націоналістів // Чорноморська Комуна. – 1937. – 16 вересня. – С. 2; Аксенфельд Є. Ворожі недобитки і їх покровителі // Чорноморська Комуна. – 1937. – 16 жовтня. – С. 3.
- ³¹ Архів УСБУ в Одеській області. – Ф. П. – Спр. 7583-п. – Т. 2. – Арк. 649-651.
- ³² Там само. – Спр. 4821-п. – Арк. 196.
- ³³ Там само. – Спр. 4821-п. – Арк. 137-159; Спр. 5194-п. – Арк. 97-119; Спр. 7131-п. – Т. 3. – Арк. 80 (в конверті «Акт ...» на 24 аркушах).
- ³⁴ Там само. – Спр. 5194-п. – Арк. 105.
- ³⁵ ДАОО. – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 1236. – Арк. 184-188.
- ³⁶ Архів УСБУ в Одеській області. – Спр. 7131-п. – Т. 4. – Арк. 36.
- ³⁷ Там само. – Т. 2. – Арк. 98.
- ³⁸ Там само. – Спр. 5194-п. – Арк. 118.
- ³⁹ Там само. – Спр. 5107-п.
- ⁴⁰ Там само. – Спр. 6931-п. – Арк. 12-15.
- ⁴¹ Раєвський. Очистити Піщаний Брід від ворогів і їх підсобників // Чорноморська Комуна. – 1937. – 22 листопада. – С. 3.
- ⁴² Іван Демидович Ігнатенко загинув під час оборони м. Одеси у роки Другої світової війни.
- ⁴³ Архів УСБУ в Одеській області. – Спр. 7131-п. – Т. 4. – Арк. 9.
- ⁴⁴ Там само. – Спр. 5421-п. – Арк. 3.
- ⁴⁵ ДАОО. – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 1392. – Арк. 53-54.
- ⁴⁶ Там само. – Спр. 1391. – Арк. 3.
- ⁴⁷ Там само. – Спр. 1392. – Арк. 91.
- ⁴⁸ Там само. – Спр. 1391. – Арк. 147.

⁴⁹ Архів УСБУ в Одеській області. – Спр. 7131-п. – Т. 4. – Арк. 35.

⁵⁰ Там само. – Спр. 4821-п. – Арк. 223.